
УДК 811.161.2.06.373

Лариса Кислюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОВІРНІ КАТЕГОРІЇ В КОГНІТИВНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано оновлення категорійної структури сучасної української мови на матеріалі нової похідної лексики. Схарактеризовано процеси оновлення форми, семантики й динаміки словотвірної норми у словотвірних категоріях особи, ознаки та дії. З'ясовано особливості реалізації названих словотвірних категорій у словотвірних гніздах, залежно від походження базового слова гнізда.

Ключові слова: словотвірна категорія, словотвірний тип, словотвірна модель, похідне слово.

Когнітивний простір, або концептосфера, — це світ у свідомості людини, представлений як певні концепти відношення між ними, концептуалізована й категоризована навколишня дійсність. Людина пізнає категоризацію явищ дійсності через вияв їх у рідній мові та культурі. Реалізацію мовної картини світу у словотвірній системі репрезентує словотвірна категорія, що об'єднує сукупність словотвірних рядів, які так само об'єднують сукупність словотвірних типів, і реалізуються в окремих словах [3: 269—270]. Словотвірну категорію кваліфікуємо як «сукупність похідних слів, що мають твірні, належні до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення», тобто як «об'єднання словотвірних типів із різними словотворчими формантами» [2: 641—642]. Словотвірні категорії реалізуються через словотвірні моделі в конкретних словах.

У когнітивному просторі української мови з'являються нові концептуальні сфери (*інтернет*), розвиваються й виявляють переорганізацію вже наявні, активізовані в су-

© Л.П. КИСЛЮК, 2017

спільстві (*держава, бізнес, медії*). Нові та оновлювані сфери виявляють спільність у творенні похідних на означення категорій особи, неособи, ознаки та дії, стрижневих для концептуалізації дійсності. У кожній із них відбуваються процеси оновлення форми, семантики й динаміки словотвірної норми.

Для аналізу функціонування словотвірних категорій у мовній діяльності сучасного українського суспільства використовуємо матеріал Комп'ютерного фонду інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики, тексти ЗМІ й інтернет-ресурсів, авторську публіцистику, сучасні неологічні словники; для вияву інноваційних явищ — академічні словники, видані до 1991 р.; для кваліфікації лексичної одиниці як «нової», «поверненої» чи «активізованої» — словники, видані до 1934 р.

1. В оновленні категорійної структури української мови показовою є категорія особи, яку реалізовано у відіменникових, віддієслівних, рідше відприкметникових словотвірних типах із суфіксами **-ець / -івець / -овець** (*гадюкінець, піарівець*), **-ист / -іст** (*візажист, глобаліст*), **-ник / -ик / -льник** (*комп'ютерник, комунальник, мітингувальник*). Суфікс за своєю природою є словотвірним категоризатором, тому суфіксальні моделі показові в оновленні словотвірних категорій. Моделі префіксального творення не змінюють категорійну належність похідного слова, а лише модифікують вихідне словотвірне значення. Моделі творення складних слів спеціалізують та уточнюють поняття. Оновлення твірних основ відбувається 1) за рахунок власних назв: імен, прізвищ, назв партій, часто у формі аббревіатур (більшість новотворів є ефемеризмами: *вітренківець, морозівець*); 2) за рахунок основ іншомовного походження: *корупціонер* (корупція). Оновлення семантики відбувається через 1) появу прагматичного забарвлення, пор. *кучмівець* (нейтральна характеристика «послідовник, прихильник» + позитивна «вірний») та *кучміст* (негативна); 2) повторне використання словотвірної моделі, пор. *валютник* у текстах — це «особа, яка заробляє на різниці курсу при продажу-купівлі валюти», і *розм.* «спекулянт чужоземною валютою, що одержує прибутки, здійснюючи протизаконні валютні операції» [11 I: 286]; 3) омонімію внаслідок множинності мотивації за різними моделями: *бюджетник* як N⁺-ник — «особа, працюючої оплачують з державного бюджету» та A⁺-ик — «депутат, який працює в Бюджетному комітеті Верховної Ради»; 4) поєднання множинності мотивації та повторного використання словотвірної моделі, пор. *аварійник* — «людина, яка мешкає в аварійному житлі» (A⁺-ик), «людина, яка навмисне створює аварії, аварійні ситуації на дорозі» (N⁺-ник), «той, хто несе аварійну службу, усуває аварії» [11 I: 8]. Динаміка словотвірної норми виражена через блокування сучасною словотвірною нормою субстантивованих активних дієприкметників та іменників на **-щик / -чик** (*мітингувальник, мітинговець, мітингар* ≠ *мітингуючий; пайовик* ≠ *пайщик*).

2. У словотвірній категорії ознаки відбувається оновлення твірних основ за рахунок аббревіатур (*бютівський, сотівський*), зокрема неадаптованих (*БЮТівський*). Семантика оновлюється через повторне викорис-

тання словотвірної моделі, пор. у текстах і словниках: *вірусна* атака комп'ютера і медичний термін [11 I: 682], *ефірний* час і «леткий», «легкий» [10: 262], *мобільний* телефон і «рухливий» [11 IV: 767–768], *профільний* комітет і «профільний портрет / переріз» [11 VIII: 334], *резонансний* скандал і фізичний термін [11 VIII: 488]. Динаміка словотвірної норми виявляється в конкуруванні прикметникових суфіксів: *бізнесовий* : *бізнесний*, *інтернетний* : *інтернетовий* (першим у парі подано активніший суфікс); усуненні кальок (*категорійний* ≠ *категоріальний*), розрізненні паронімів (*концептний* — *концептуальний*).

3. У словотвірній категорії дії оновлюються твірні основи за рахунок іменників іншомовного походження: *дефолтувати*, *дизайнувати*, *іміджувати*, *інтернетувати*. Нові відіменникові дієслова з питомими твірними основами мають переважно оказіональне забарвлення: *зіркувати*, *юнакувати*. Відбувається оновлення семантики дієслова в текстах, пор.: *недалювати* «наполягати, наголошувати на чомусь» і *недалізувати* «використовувати педаль» [11 VI: 108] (заблоковане сучасною словотвірною нормою); *пресувати* «тиснути на когось різними жорсткими методами впливу» й «ущільнювати, стискати пресом; виготовляти щось за допомогою пресу» [11 VII: 544].

4. Оновлення словотвірних категорій у словотвірних гніздах питомої лексики. Прикладом оновлення семантики **категорії особи** є дериват *державник*, який реалізує семантику «прибічник державності» [8], [9], у пізніших словниках радянського періоду відсутній і з'являється в сучасних словниках як «політик, який працює на зміцнення держави, утвердження її суверенітету, міжнародного авторитету» [4], «прибічник державності, державного ладу» [1]; у текстах як «особа (політик), яка обстоює незалежну українську державу», поєднуючи його зі значенням «прибічник державності»; як «державний службовець»; у мовленні студентів як неосемантизм-універб «студент, який вчиться за державний кошт, на противагу контрактнику». Особливістю питомих гнізд є також активізація фемінітивів (*творкиня*, *творчиня*, *творителька*).

Реалізація **дієслівної категорії** в питомих гніздах виявляє функціонально-стильове обмеження, наприклад, відійшло в пасив *державувати* [8], а *державити* функціонує лише в художніх текстах: *За тобою правда — державити треба міцно!* (Р. Іванченко, ukrlit.kiev.ua); *бо ти в цей світ державити прийшла* (В. Стус, stus.kiev.ua); *переливати епос порожнього в модерн пустого, обпиватися кавою, державити* (Є. Пашковський). Дієслівні оказіональні новотвори виконують прагматичну функцію: надають позитивного (*українішати*) або негативного (*розукраїнювати*) заряду.

5. Гнізда іншомовного походження засвідчують явища 1) конкурування словотвірних варіантів; 2) стилістичної та семантичної їх диференціації, спеціалізації (у складних похідних) та 3) появу оцінно-прагматичних конотацій у дериватах. Наприклад, запозичення *Інтернет* конкурує з питомою основою **мереж-** у реалізації категорії особи: *інтернетівець*, *інтернетник* || *мережник*, *мережєвик*, *мережанин*, та категорії ознаки: *інтернетівський*,

інтернетний || мережний, інтернетовий || мережевий. У гібридах походження основи причинює різну прагматику: з *інтернет* це метафоричні номінації з оцінною семантикою: *інтернет-сміття, інтернет-помийниця*; тоді як питома основа засвідчує тенденцію до термінологізації: *інтернет-мережа, веб-мережа, онлайн-мережа*.

Отже, у когнітивному просторі сучасної української мови спостерігаємо появу нових концептуальних сфер (*інтернет*), розвиток та переорганізацію вже наявних, активізованих (*держава, бізнес*). Нові та оновлювані сфери засвідчують спільність у творенні похідних на означення категорій особи, ознаки та дії, стрижневих для концептуалізації дійсності. Серед особливостей їхньої реалізації — оновлення твірної бази; конкуренція та стилістична диференціація словотвірних варіантів; поява прагматичного заряду та оцінних конотацій у новотворах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Буцел, К. ; Ірпінь : Перун, 2007. — 3-є вид. — 1140 с.
2. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія // Українська мова : енциклопедія. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. — 3-є вид., зі змінами і доп. — С. 641—642.
3. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору // Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. — Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. — С. 261—287.
4. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: словник-довідник. — Львів : Світ, 2002. — 130 с.
5. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983—2003). — Х., 2004. — 136 с.
6. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014) : словник. — Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. — 220 с.
7. Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002—2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.
8. Російсько-український словник: у 4 томах. — Т. 1. А—Ж / Ред. : В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова. Голов. ред. : академік А. Кримський. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. — 12, XIV, 290 с. — Репринт з вид. 1924 р. (Серія «Словникова спадщина України»).
9. Словник української мови: у 3 томах — Т. 1 А—Г / Ред. : акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упоряд. : Б. Грінченко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. — 8, XLIV, 428 с. — Репринт з вид. 1927 р. (Серія «Словникова спадщина України»).
10. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К. : Наук. думка, 1974. — 776 с.
11. Словник української мови: в 11 томах. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
12. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. За ред. О. Бадана-Яворенка. — К.; Х. : УРЕ, 1932. — 532 с.
13. Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
14. Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2006. — 789 с.

Статтю отримано 28.02.2018

Larysa Kysliuk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

WORD-FORMATION CATEGORIES IN COGNITIVE SPACE OF MODERN UKRAINIAN

The article analyzes the updating of the categorical structure of the Modern Ukrainian on the basis of new derivatives that function in media texts.

The following word-formation categories are considered: category of person, category of characteristic, action category. It is analyzed how in each of these categories there are processes of updating the form, semantics and dynamics of the word-formation norms.

The peculiarities of the implementation of these word-formation categories in word-formation nests are determined, depending on the origin of the base word of the nest. In word-formation nests of specific origin there is an update of the semantics of the derivative names of the person (*державник*), new coinages of action category discover pragmatic charge (*українішати, розукраїновати*). In word-formation nests of foreign origin, there are phenomena of competition and differentiation of derivatives — word-formation variants (*інтернетівець, інтернетник* || *мережник, мережевик, мережанин*). Neo-semanticisms, as a result of re-borrowing with other meanings, forms new spheres of a cognitive space or reorganizes already existing ones (*драйверний* functions as a term in the computer field and psychology; *драйверський* as a motor vehicle term).

Consequently, in the cognitive space of modern Ukrainian, we observe the emergence of new conceptual spheres (*інтернет*), as well as the development and reorganization of already existing, activated (*держава, бізнес*).

Keywords: word-formation category, word-formation type, word-formation model, derivat.

Мовна мозаїка

НЕ ПРОГОВОРЮЙТЕ ПИТАНЬ...

Складається враження, що багато хто забув дієслова *обговорювати / обговорити*, бо замінив їх дієсловами *проговорювати / проговорити*, пор.: **Проблеми треба проговорювати, осмислювати й намагатися розв'язати...** (Українська правда, 13.07.2015); *У Житомирській облдержадміністрації, 27.05.2016*; **Також фахівці відділу енергоменеджменту Хмельницької міської ради... проговорили нові підходи співпраці у напрямку підвищення енергоефективності будинків міста Хмельницького** (Офіц. сайт Хмельницької міськради, 02.02.2018); *Учасники заходу домовилися про зустріч з керівництвом області 27 листопада, щоб проговорити шляхи розв'язання проблеми* (Укрінформ, 26.11.2016); *...наступного тижня буде можливість ще раз проговорити технічні умови* [тендеру] (Офіц. сайт Держ. служби України з безпеки на транспорті). Проте для дієслів *проговорювати / проговорити* основними є значення 'передавати голосом, вимовляти які-небудь слова, фрази' (напр.: **Проговорити текст** низьким голосом (Ж. Борисевич); *Спочатку учні повинні проговорити слова* великий, малий, *потім вчитися вживати їх у реченнях* (Л. Мозгова) та 'говорити якийсь час' (напр.: *Скільки прекрасних вечорів проговорили вони зі мною* (Ю. Яновський). А значення 'попередньо щось обмірковувати, обговорювати', як засвідчують тлумачні словники української мови, для цих дієслів периферійне, неосновне, що внеможливиює заміну ними основних дієслів *обговорювати / обговорити, обмірковувати / обміркувати* (див., зокрема: Словник української мови. — К., 1977. — Т. VII. — С. 153).

Так само автори надживають дієсловом *проговорюватися* в пасивних конструкціях на зразок *Питання проговорюються експертами; Умови співпраці попередньо проговорюються сторонами*. Для української мови органічні активні конструкції *Експерти обговорюють питання; Сторони попередньо обговорюють умови співпраці*.

Отже, *питання (проблеми, підходи, умови, шляхи, способи і т. ін.)* потрібно *обговорювати / обговорити*, а не *проговорювати / проговорити*.

Катерина Городенська